

Industriële werkgelegenheid en groottestructuur

DRS. A.H. WEBBINK – DRS. J. VAN DER TUIN*

Voor het eerst sinds 1970 neemt de werkgelegenheid in de industrie weer toe. Op grond van een regressie-analyse komen de auteurs tot de conclusie dat dit mede te danken is aan de loonmatiging van de afgelopen jaren. De econometrische exercities zijn voor de auteurs verder aanleiding te pleiten voor een voorwaardenschepend in plaats van een sectorspecifiek industriebeleid. De overheid zou door middel van informatiecentra en door haar aanschaffingsbeleid met name het midden- en kleinbedrijf moeten helpen bij het ontwikkelen van nieuwe markten en produkten. Op deze wijze zou voor de industrie een „jobfull growth“ in het verschiet liggen.

Inleiding

De industrie is een uiterst belangrijke sector van de Nederlandse economie. Een belangrijk deel van het nationaal produkt komt direct of indirect voort uit industriële activiteiten. Alhoewel momenteel de industrie zich lijkt te herstellen, blijft er toch enige twijfel omtrent de concurrentiepositie van deze bedrijfstak op iets langere termijn. Een streven naar herindustrialisatie is in het overheidsbeleid manifest. In diverse publikaties 1) wordt daarbij aandacht besteed aan de rol en de betekenis van de kleinere industriële onderneming. Deze zou van groot belang kunnen zijn in het gewenste vernieuwingsproces. Veel is echter niet bekend omtrent de kleinere industriële ondernemingen, zo hebben ook beleidsmakers geconstateerd 2).

Tabel 1. Ontwikkeling van enkele indicatoren naar sector en grootteklasse in de industrie, 1978/1982

Sector	Ontwikkeling (in procenten)			Niveau	
	werknemers	productiewaarde	bruto toegevoegde waarde	bruto winst a)	investeringsgraad a)
Middenbedrijf:					
– voeding	–1	41	25	23	14
– textiel, kleding, leder	–9	29	19	15	9
– papier, grafische industrie	0	30	22	23	14
– chemie, rubber	1	52	31	29	17
– metaalindustrie	–3	28	18	17	11
– hout-, bouwmaterialen- en overige industrie	–15	5	–10	21	17
Totaal middenbedrijf	–5	31	16	21	14
Grootbedrijf:					
– voeding	–8	35	25	21	14
– textiel, kleding, leder	–25	0	–4	10	10
– papier, grafische industrie	–4	27	16	24	12
– chemie, rubber	–3	58	18	23	20
– metaalindustrie	–22	21	14	11	11
– hout-, bouwmaterialen- en overige industrie	–12	9	–1	15	17
Totaal grootbedrijf	–7	30	16	17	14

a) Uitgedrukt als percentage van de bruto toegevoegde waarde. Het betreft de gemiddelde waarde voor de jaren 1978 tot en met 1982.

Bron: CBS.

In dit artikel willen we een bijdrage leveren aan de discussie over de kleinere industriële ondernemingen. We zullen vooral het werkgelegenheidsaspect belichten, waarbij de kernvraag is of de ontwikkelingen in kleinere en grote industriële ondernemingen van elkaar verschillen, en zo ja, welke factoren daarbij een rol zouden kunnen spelen. Doel daarbij is mogelijke consequenties voor het industrie- en werkgelegenheidsbeleid te belichten.

Het artikel is als volgt opgebouwd. Allereerst worden enige algemene kenmerken van het midden- en grootbedrijf in de industrie 3) weergegeven. Vervolgens wordt de overstap gemaakt naar een kwantitatieve analyse van de ontwikkeling van de werkgelegenheid in het industriële midden- en grootbedrijf. Daarna volgt een paragraaf waarin nader wordt ingegaan op mogelijke aanrijpingspunten voor het beleid.

Enige kenmerken

In tabel 1 zijn enkele basisgegevens opgenomen van industriële ondernemingen die gedurende de gehele periode van 1978 tot en met 1982 actief waren en bovendien hebben gerepondeerd ten behoeve van zowel de Produktiestatistiek als de Investeringsstatistiek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Langs deze weg werden gegevens verkregen over ruim 60% van alle industriële ondernemingen met minimaal 10 werkzame per-

* De auteurs zijn werkzaam bij het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf resp. de Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf. Zij schreven dit artikel op persoonlijke titel.

1) Zie bij voorbeeld: Adviescommissie inzake het industriebeleid (Commissie Wagner), *Een nieuw industrieel elan*, Den Haag, 1981; Werkgroep Technologiebeleid (Commissie Zegveld), *Naar een op de marktsector gericht Technologiebeleid*, Den Haag, februari 1984.

2) Op instigatie van de Werkgroep Technologiebeleid is bij de Ministeries van Economische Zaken, Sociale Zaken en Werkgelegenheid en Onderwijs en Wetenschappen het onderzoekproject *Technologie en Economie* in 1984 van start gegaan. Een cluster binnen dit project is gewijd aan de problematiek van het midden- en kleinbedrijf in de industrie. Dit onderzoek wordt verricht door medewerkers van het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf (EIM) en medewerkers van de Universiteit van Amsterdam.

3) Kleinbedrijf: alle bedrijven met minder dan 10 werkzame personen; middenbedrijf: alle bedrijven met minimaal 10 doch minder dan 100 werkzame personen; grootbedrijf: alle bedrijven met minimaal 100 werkzame personen. Over de bedrijven met minder dan 10 werkzame personen zijn bij het CBS vrijwel geen gegevens voorhanden. Daarom zal deze groep bedrijven buiten beschouwing blijven.

sonen. De gegevens kunnen representatief worden geacht voor de gehele industrie. Er is gekozen voor dit beperkte aantal bedrijven, omdat we voor deze groep wat meer inzicht konden krijgen in de investeringsactiviteit van grote en middelgrote ondernemingen (zie verderop).

Gemiddeld nam de produktiewaarde (omzet) in de middelgrote bedrijven in de periode van 1978 tot en met 1982 met circa 31% toe en de bruto toegevoegde waarde met circa 16%. Het betreft hier waardestijgingen; in volumina gemeten is de toename veel geringer. Zo heeft de prijsstijging van de afzet in de beschouwde periode gemiddeld ongeveer 23% bedragen. De werkgelegenheid nam dan ook met zo'n 5% af. Gemiddeld behaalden de middelgrote bedrijven een brutowinst (voor afschrijvingen en belasting) van ruim 20% van de bruto toegevoegde waarde, terwijl ze gemiddeld twee derde van dat winstbedrag investeerden. Voor het grootbedrijf gelden gemiddeld ongeveer dezelfde cijfers, zij het dat het brutowinstpercentage wat lager ligt.

Duidelijk blijkt dat de ontwikkelingen binnen sommige sectoren (bij voorbeeld de chemische en de rubberindustrie) gemiddeld gunstiger waren dan die in andere (bij voorbeeld de sectoren textiel, kleding en leder, alsmede hout- en bouwmaterialen en overige industrie). Deze tendensen gelden zowel voor het middenbedrijf als voor het grootbedrijf. Zeer ongunstig is overigens de werkgelegenheidsontwikkeling in het grootbedrijf in de metaalindustrie en in de sector textiel, kleding en leder; het middenbedrijf steekt hierbij gunstig af.

Nadere analyse van ruim 80 industriële bedrijfsgroepen in de periode van 1978 tot en met 1981 4) leert dat slechts een zeer klein gedeelte van de Nederlandse industrie zodanig sterk groeit dat van echte expansie kan worden gesproken. Daarbij zijn de ontwikkelingen in de kleinere ondernemingen in het algemeen wat gunstiger geweest dan in de grote ondernemingen. Met name het middenbedrijf blijkt zich in de stagnerende en teruggaande delen van de industrie relatief goed te kunnen handhaven, terwijl het grootbedrijf naar verhouding beter scoort in de expansieve en licht stagnerende delen van de industrie. Opmerkelijk is voorts het feit dat in sommige teruggaande bedrijfsgroepen in de industrie het aantal oprichtingen 5) zich vrij gunstig heeft ontwikkeld. Ook voor een recente periode (1983/1985) kan men constateren dat het aantal ondernemingen in teruggaande sectoren soms naar verhouding sterk is toegenomen (zie tabel 2).

Tabel 2. Ontwikkeling van het aantal ondernemingen naar sector en grootteklasse in procenten (1983/1985)

Sector	Grootteklasse a)				totaal
	0	1-9	10-99	≥ 100	
Voeding	-13	-2	-4	3	-5
Textiel, kleding, leder	12	14	-4	-25	10
Papier, grafische industrie	4	9	-3	-6	5
Chemie, rubber	-3	14	3	-2	4
Metaalindustrie	0	5	-2	-4	1
Hout-, bouwmaterialen- en overige industrie	2	4	-8	-5	1
Totaal industrie	2	4	-3	-4	2

a) Ingedeeld op basis van het aantal werkzame personen.

Bron: CBS.

Uit tabel 2 blijkt onder andere dat in de sector textiel, kleding en leder juist het aantal kleine ondernemingen sterk is toegenomen. Daarnaast is ook in een aantal notoire groeisectoren (delen van de machine-, elektrotechnische- en instrumentenindustrie) het aantal kleinere ondernemingen gegroeid. Mede uit deze uitkomst kan men afleiden dat binnen elke sector, of deze nu expansief is of niet, zich bedrijven bevinden die een gunstige ontwikkeling doormaken. Ook export- en investeringsgegevens (zie hierna) wijzen in deze richting.

Het feit dat met name kleinere bedrijven een relatief gunstige ontwikkeling te zien hebben gegeven, zou erop kunnen duiden dat een aantal van deze bedrijven daadwerkelijk een bijdrage kan leveren aan de zo gewenste heropleving en vernieuwing. Juist door middel van oprichtingen van (mogelijk moderne,

veelbelovende) bedrijven enerzijds en anderzijds door het afsterven van oude of verouderde bedrijven wordt ruimte gecreëerd voor nieuwe ontwikkelingen. Mede om deze reden is een flinke dynamiek in het bedrijvenbestand noodzakelijk.

Wij menen dat ook de *investeringsgraad* (zie tabel 1) – dat is het bruto investeringsbedrag (verminderd met investeringen in andere gebouwen dan bedrijfsgebouwen) gerelateerd aan de bruto toegevoegde waarde – een indicatie kan geven van de mate waarin (bestaande) bedrijven vernieuwen. Immers, in de meeste gevallen zullen zij, vooral bij de aanschaf van machines en apparatuur, een nieuw type kopen dat nieuwe mogelijkheden in zich heeft. Voor het maken van nieuwe produkten hebben ondernemingen in de regel ook nieuwe machines nodig waarmee bepaalde handelingen kunnen worden verricht.

Gemiddeld investeerden de bedrijven ongeveer een zevende gedeelte van de bruto toegevoegde waarde (zie tabel 1). Bedrijven die naar verhouding veel investeren (meer dan 17,5% van de bruto toegevoegde waarde), blijken bijna een kwart van de populatie uit te maken. Dit waren bepaald niet alleen bedrijven in expansieve bedrijfsgroepen, zoals ook uit tabel 1 kan worden afgeleid. Ook in minder florissante delen van de industrie bevinden zich bedrijven die een hoge investeringsgraad hebben.

Bedrijven die niet of vrijwel niet investeren, komen in het middenbedrijf in iets sterkere mate voor dan in het grootbedrijf, namelijk 40% versus 33%. Overigens dient men bij het middenbedrijf in aanmerking te nemen dat niet alle bedrijven hebben gerepsondeerd op de investeringsenquête. Het lijkt niet onlogisch te veronderstellen dat juist bedrijven die niet hebben geïnvesteerd ook vaak niet op deze enquête hebben gerepsondeerd. Met andere woorden, het aandeel van de middelgrote bedrijven met een lage investeringsgraad zou wat hoger kunnen liggen. Een ander opmerkelijk gegeven is het feit dat middelgrote ondernemingen naar verhouding minder in machines investeren dan grote: 59% versus 75% in de periode 1978/1982. Uit een buitenlands onderzoek 6) over dezelfde periode kan worden afgeleid dat kleinere ondernemingen in het algemeen meer gericht zijn op uitbreidingsinvesteringen en grote meer op vervanging. Onze bevindingen lijken daarmee overeen te stemmen.

Werkgelegenheidsontwikkelingen

Achtergrond

Het is interessant na te gaan wat er de laatste jaren is gebeurd met de werkgelegenheid in de industrie. In hoeverre is deze afgenomen en welke factoren hebben daarbij een rol gespeeld? Heeft de innovatiedrang, in dit artikel weergegeven met behulp van de investeringsgraad, enige invloed gehad? Heeft de mate van expansie van de bedrijfsgroep invloed? Of moeten we de verklaring meer zoeken in de sfeer van de loonkosten?

Er is getracht met behulp van regressieanalyse wat meer duidelijkheid te verschaffen in de samenhang tussen de werkgelegenheidsontwikkeling en onder andere de genoemde factoren. Er is daartoe gebruik gemaakt van enkele recente studies op dit terrein. In een recent artikel heeft Van der Zwan 7) een cross-sectieanalyse van de werkgelegenheidsontwikkeling in 85 bedrijven uit het bestand van de Nederlandse Investeringsbank in de periode van 1978 tot en met 1982 gepresenteerd. Hij kwam onder andere tot de conclusie dat de werkgelegenheidsontwikkeling positieve samenhang vertoont met de omzetontwikkeling, het investe-

4) In dit geval is wel gewerkt met CBS-gegevens omtrent de gehele populatie per bedrijfsgroep. Drs. A.H. Webbink, *Groot en klein in de industrie*, Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf Zoetermeer, 1985.

5) Met dank aan prof. dr. E. Wever voor het beschikbaar stellen van gegevens over nieuwe bedrijven in Nederland.

6) Alfred Nydegger, Herbert Oberhaensli en Reinhold Harringer, *Investitionen und Innovationen in kleineren Industriebetrieben*, Schweizerisches Institut für Struktur- und Regionalforschung an der Hochschule St. Gallen, Verlag Ruegger, Diessenhoffen, 1983, blz. 14.

7) Dr. A. van der Zwan, *Investeren, rendement en werkgelegenheid*, *Economisch Statistische Berichten*, 18 januari 1984.

ringsniveau en met de ontwikkeling van het niveau van het bedrijfsrendement. Negatieve samenhang trof hij aan bij het streven naar rationalisatie (dit is het vergroten van het quotiënt van bruto toegevoegde waarde en loonkosten). Een tweede crosssectieanalyse omtrent de werkgelegenheidsontwikkeling in de industrie is verricht door Van den Berg en Van Leeuwen 8). Zij veronderstellen dat de structurele ontwikkeling van de werkgelegenheid (eveneens in individuele ondernemingen, ontleend aan CBS-materiaal) afhankelijk is van de verandering van de produktiecapaciteit, de technologische ontwikkeling en de ouderdom van de kapitaalgoederenvoorraad. Een tweede veronderstelling is dat de verandering van de produktiecapaciteit afhankelijk is van de produktiegroei en het winstniveau. Impliciet veronderstellen zij dat de investeringen mede van invloed zijn op de werkgelegenheid. In de door hen geschatte regressievergelijking zijn de investeringen echter als gevolg van een wiskundige bewerking geëlimineerd.

In onze eigen analyse hebben we voortgebouwd op de werkwijze van genoemde auteurs. Daarbij zijn we gekomen tot een synthese van beide invalshoeken. Onze (CBS-)gegevens hebben geen betrekking op individuele ondernemingen, maar op bedrijfspgroepen. Daarbij zij uitdrukkelijk vermeld dat deze gegevens, in tegenstelling tot het in het eerste deel van dit artikel beschreven materiaal, steeds betrekking hebben op *alle* middelgrote en grote ondernemingen in de onderscheiden bedrijfspgroepen. Elk van de ruim 80 bedrijfspgroepen is – voor zover dit opportunity van – verdeeld in grootbedrijf en middenbedrijf. Voor beide grootteklassen zijn afzonderlijke relaties geschat. Zodoende kunnen we onderzoeken of er verschillen bestaan tussen grote en middelgrote ondernemingen. Daarbij is uitgegaan van de volgende specificatie:

$$\Delta \text{Werkgelegenheid} = a_1 + a_2 \Delta \text{Produktiewaarde} + a_3 \Delta \text{Rationalisatiegraad} + a_4 \Delta \text{Loonvoet} + a_5 \text{Niveau brutowinst} + a_6 \text{Expansiegraad} + a_7 \text{Investeringsgraad}$$

n.b.: Δ = ontwikkeling 1978/1981 (in procenten)

Zowel expansiegraad als investeringsgraad zijn aangegeven met een totaalcijfer per bedrijfspgroep, dat wil zeggen voor groot- en middenbedrijf te zamen.

Er wordt verondersteld dat de produktiewaarde (omzet) positief samenhangt met de werkgelegenheidsontwikkeling in grote en middelgrote ondernemingen in een bepaalde bedrijfspgroep. Voorts veronderstellen we in navolging van Van der Zwan dat naarmate er meer gerationaliseerd is, dat wil zeggen naarmate de verhouding tussen de ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde en van de totale loonkosten gunstiger is geworden, de werkgelegenheid zich ongunstiger heeft ontwikkeld. Voorts verwachten we een negatieve samenhang tussen de ontwikkeling van de arbeidskosten per werkzame persoon en de werkgelegenheid, alsmede een positieve samenhang tussen brutowinstniveau (in procenten van de bruto toegevoegde waarde) en werkgelegenheid. Verder mag men veronderstellen dat naarmate de bedrijfspgroep als geheel een gunstige marktontwikkeling heeft doorgemaakt die positieve effecten heeft gehad op de werkgelegenheidsontwikkeling binnen beide grootteklassen. Iets soortgelijks verwachten we voor de investeringsgraad.

Regressieresultaten

In tabel 3 zijn de resultaten van de regressieanalyse weergegeven. Telkens is onderscheid gemaakt tussen groot- en middenbedrijf. In de eerste plaats kan worden opgemerkt dat de brutowinst niet afzonderlijk in de geschatte regressievergelijkingen is opgenomen. In het grootbedrijf bleek deze variabele zeer weinig bij te dragen aan de verklaring van de werkgelegenheidsontwikkeling. In het middenbedrijf was het brutowinstniveau wel van belang, maar vertoonde sterke samenhang met de investeringen en met de ontwikkeling van de rationalisatiegraad. Om deze reden is in de regressievergelijking van het middenbedrijf alleen de ontwikkeling van de rationalisatiegraad als verklarende variabele opgenomen. Deze variabele vertegenwoordigt als het ware tevens de beide andere variabelen.

In de tweede plaats kan men constateren dat slechts bij één regressiecoëfficiënt het verwachte teken niet wordt aangetrof-

Tabel 3. Regressieresultaten per grootteklasse met betrekking tot de ontwikkeling van de werkgelegenheid (werkzame personen) in industriële bedrijfspgroepen (1978/1981)

Regressiecoëfficiënt a)	Grootteklasse	
	grootbedrijf	middenbedrijf
Δ Produktiewaarde	0,48 (8,53)	0,39 (8,05)
Δ Rationalisatiegraad	-0,48 (-5,82)	-0,044 (-3,70)
Δ Loonvoet	-0,39 (-2,55)	-0,49 (-2,14)
Expansiegraad	4,62 (1,66)	5,33 (1,70)
Investeringsgraad	-0,077 (-1,85)	
Constante term	-9,14 (-3,00)	-1,94 (-0,39)
R ²	0,70	0,58
Aantal waarnemingen	75	79

a) Tussen haakjes zijn de t-waarden opgenomen.

fen, namelijk bij de investeringsgraad. Daarmee is onze uitkomst in tegenspraak met het resultaat van Van der Zwan. We hebben het vermoeden dat dit wordt veroorzaakt door het feit dat Van der Zwan een vrij specifieke groep van op investeringsgebied actieve bedrijven (uit het bestand van de Nederlandse Investeringsbank) heeft geanalyseerd, die mogelijk naar verhouding in sterke mate op uitbreidingsinvesteringen gericht zijn. Daardoor zijn zijn bevindingen gunstiger dan de onze, die betrekking hebben op alle middelgrote en grote industriële bedrijven. De resultaten van Van der Zwan zijn derhalve naar onze mening te rooskleurig, aangezien hij in zijn analyse geen bedrijven heeft betrokken die niet of vrijwel niet investeren, welke – zoals reeds werd opgemerkt – een aanzienlijk deel van de gehele populatie uitmaken. Overigens dient men voor ogen te houden dat de investeringen in de beschouwd periode vermoedelijk vooral een arbeidsbesparend karakter hebben gehad. Dit ligt voor de hand voor deze periode (1978 tot en met 1981), waarin de omzetontwikkelingen slecht waren en de winsten aan de lage kant. Mogelijk zou men voor een andere (langere) periode een ander verband vinden, waarbij uitbreidingsinvesteringen meer aan de orde zijn. Aan deze uitkomst kan men derhalve niet al te veel consequenties verbinden, of het moet zijn dat een vergroting van de vraag gewenst is om uitbreidingsinvesteringen – en daarmee werkgelegenheidsgroei – aan te moedigen.

Regressiecoëfficiënten midden- en grootbedrijf

Vergelijking van de grootte van de regressiecoëfficiënten in de relaties die zijn geschat voor grootbedrijf en middenbedrijf leert dat er weliswaar verschillen zijn, maar dat deze niet altijd significant kunnen worden geacht. Zo kent het grootbedrijf een lagere reactieparameter bij de loonvoet dan het middenbedrijf, doch het verschil is niet significant. Anderzijds reageert het grootbedrijf wat sterker op omzetveranderingen (0,48 versus 0,39).

Een duidelijk verschil tussen midden- en grootbedrijf is waar te nemen bij de rationalisatiegraad. Terwijl in het grootbedrijf elke procent mutatie in de rationalisatiegraad gepaard gaat met bijna een halve procent verandering van de werkgelegenheid, is deze variabele in het middenbedrijf vrijwel niet van betekenis. Er is een partiële analyse verricht van de componenten waaruit de rationalisatiegraad is opgebouwd. Zoals bekend, gaat het om het quotiënt van de ontwikkeling in de bruto toegevoegde waarde en in de loonkosten. Uit deze partiële analyse bleek dat de verschillen tussen groot- en middenbedrijf vrijwel geheel moeten worden toegeschreven aan de reactieparameter van de bruto toegevoegde waarde.

8) D.J. van den Berg en G. van Leeuwen, *De invloed van loonkosten, produktiegroei, bezettingsgraad en winstgevendheid op de werkgelegenheid in de industrie: een cross-sectie-analyse op basis van 6.681 industriële ondernemingen*, Ministerie van Economische Zaken, Discussienota 8401, 's-Gravenhage, 1984.

Kennelijk kunnen middelgrote bedrijven veel minder gemakkelijk rationaliseren dan grote ondernemingen. Dat wil zeggen, ze zijn in veel mindere mate in staat de verhouding tussen de ontwikkeling in de toegevoegde waarde en die in de totale loonkosten zelf te beheersen. Bij een tegenvallende ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde vindt derhalve een minder drastische personeelsinkrimping plaats dan in het grootbedrijf. Dat komt doordat in kleinere ondernemingen grenzen aan het inkrimpen op personeelsgebied waarschijnlijk eerder worden bereikt dan in grote ondernemingen: een bepaalde minimale ondernemingsomvang, alsmede een bepaalde minimale hoeveelheid kennis en ervaring – die gebundeld is in de in het bedrijf werkzame personen – zijn vereist om goed op de markt te kunnen blijven opereren.

Daarnaast bezitten kleinere ondernemingen wellicht ook minder vaak de mogelijkheid om de bruto toegevoegde waarde, dat wil zeggen de afzetprijs (en wellicht ook het afzetvolume, al zijn hiervoor in de onderzochte periode geen aanwijzingen) en de prijzen van grond- en hulpstoffen, in de hand te houden. Ook op dit punt zijn de beheersingsmogelijkheden geringer.

Een ander op het eerste gezicht interessant verschil tussen de regressieresultaten van het midden- en grootbedrijf kan worden aangetroffen in de constante term. Men moet echter goed in het oog houden dat de hoogte van de constante term in het middenbedrijf uiterst onzeker is, aangezien de t-waarde slechts 0,4 bedraagt. Aan dit verschil kan dan ook geen betekenis worden toegekend. Wel is het opmerkelijk dat er bij de grootte van de constante in het grootbedrijf een autonome tendens tot beperking van de werkgelegenheid kan worden geconstateerd. Deze tendens kan zowel het gevolg zijn van technologische ontwikkelingen (arbeidsbesparende investeringen in kapitaalgoederen) als van pogingen tot verbetering van de bezettingsgraad.

Effecten op de werkgelegenheid

In tabel 4 kan de lezer de effecten van de onderscheiden variabelen op de werkgelegenheid in het middenbedrijf en het grootbedrijf aantreffen. Daarbij zijn de gemiddelde waarden voor de beide grootteklassen als uitgangspunt genomen.

Zowel in het grootbedrijf als in het middenbedrijf blijkt gemiddeld genomen de (positieve) invloed van de ontwikkeling van de produktiewaarde op de werkgelegenheid zeer sterk te zijn. In het grootbedrijf hebben vooral de ontwikkeling van de loonvoet en de constante term een sterk drukkende werking: gezamenlijk doen ze het positieve produktie-effect ruimschoots teniet. De overige variabelen, namelijk de ontwikkeling van de rationalisatiegraad 9), de expansie- en de investeringsgraad, blijken gemiddeld van ondergeschikte betekenis te zijn. Ook in het middenbedrijf zijn de rationalisatiegraad en de expansiegraad nauwelijks van betekenis voor de werkgelegenheidsontwikkeling.

Naast de sterk positieve bijdrage van de ontwikkeling van de produktiewaarde is in het middenbedrijf vooral de negatieve bijdrage van de ontwikkeling van de loonvoet van belang. Het effect van de loonvoetontwikkeling is – zeer opmerkelijk – in de middelgrote ondernemingen meer dan twee keer zo sterk als in de grote. Dit is het gecumuleerde effect van een hogere reactiepa-

Tabel 4. Gemiddelde effecten van de verklarende variabelen op de werkgelegenheid in groot- en middenbedrijf

Variabele	Grootbedrijf		Middenbedrijf	
	absoluut	in %	absoluut	in %
Constante	-9,1	156	-1,9	48
Δ Loonvoet	-7,3	124	-10,9	272
Δ Produktiewaarde	15,1	-257	10,9	-271
Δ Rationalisatiegraad	1,1	-18	-0,0	1
Investeringsgraad	-1,1	19	—	—
Expansiegraad a)	-0,1	2	-0,4	10
Residu	-4,4	75	-3,5	88
Δ Werkgelegenheid	-5,9	100	-4,0	100

a) De hierbij gehanteerde score is zodanig geconstrueerd dat het gemiddelde (berekend over 82 bedrijfstypen) exact nul is. Omdat het aantal onderscheiden bedrijfstypen in bovenbeschreven regressieanalyse iets kleiner is, wijken de gemiddelden voor de expansiegraad iets af van nul, doch zijn wel zeer gering.

rameter en van een iets sterkere groei van de loonvoet. Voor het middenbedrijf kan men concluderen dat enerzijds onder invloed van omzetvergroting de werkgelegenheid uitbreidingsstendensen heeft, maar dat deze teniet worden gedaan door de stijging van de loonvoet. Deze loonvoetontwikkeling is een gegeven waarmee men heeft te leven; alleen omzetvergroting biedt relatief veel soelaas. Dit resultaat, gevoegd bij de reeds eerder vermelde constatering dat er binnen het middenbedrijf in het algemeen weinig mogelijkheden zijn tot rationalisatie, illustreert hoe weinig vrijheidsgraden middelgrote ondernemingen in het algemeen bezitten bij hun bedrijfsvoering. De enig denkbare uitweg kan dan nog worden gevonden in groei, zoals ook blijkt uit het investeringsgedrag (nadruk op uitbreidingsinvesteringen). Het feit dat afzetgroei vaak van belang is voor middelgrote ondernemingen wordt bevestigd door resultaten uit de eerdergenoemde studie 10). Daar is naar voren gekomen dat het middenbedrijf in de meeste bedrijfstypen een gunstigere ontwikkeling van de export en van de bruto toegevoegde waarde heeft doorgemaakt dan het grootbedrijf.

Ook voor het grootbedrijf geldt de positieve samenhang tussen omzetvergroting en werkgelegenheid. Hier liggen hoge (loon)kosten evenals bij het middenbedrijf op de loer. Enerzijds gaat men deze direct (via de reactie op de loonvoetontwikkeling) te lijf door vermindering van de werkgelegenheid. Anderzijds speelt ook een forse constante term een rol, waarin men het effect van technologische vooruitgang en wellicht ook verbetering van de bezettingsgraad weerspiegeld kan zien. Het lijkt erop dat het grootbedrijf hiermee wat meer mogelijkheden tot sanering van het bedrijf in handen heeft. Dit gaat echter vaak ten koste van de werkgelegenheid op korte termijn, zo blijkt uit de regressieresultaten. Dit negatieve werkgelegenheidseffect is daardoor in het grootbedrijf gemiddeld sterker dan in het middenbedrijf.

Tussenbalans

In de eerste plaats is gebleken dat niet alle bedrijven even sterk worden beïnvloed door de mate van expansie of teruggang die een bedrijfstypen als geheel in een bepaalde periode doormaakt. Binnen elke sector, of deze nu expansief is of niet, komen goedlopende bedrijven voor, zij het niet overal in even sterke mate. Zo blijken in de beschouwde periode in een aantal teruggaande bedrijfstypen vrij veel oprichtingen plaats te vinden. Deze tendens lijkt zich, getuige de relatief sterke groei van het aantal kleine industriële ondernemingen in de periode 1983/1985, de laatste jaren in versterkte mate door te zetten. Tevens is gebleken dat – ongeacht de bedrijfstypen – in de gehele industrie bedrijven voorkomen die naar verhouding veel investeren en daarmee potentieel bijdragen aan de vernieuwing. Daarnaast is naar voren gekomen dat het middenbedrijf in de onderzochte periode een stabiliserende functie heeft vervuld.

Een tweede belangrijk resultaat van het onderzoek is dat in het grootbedrijf meer mogelijkheden tot aanpassing van de bedrijfsvoering voorhanden zijn dan in het middenbedrijf. Dit blijkt uit het feit dat in het grootbedrijf sprake is van een autonome, vermoedelijk mede door technologische ontwikkelingen ingegeven, vermindering van het aantal arbeidsplaatsen, welke in het middenbedrijf vrijwel ontbreekt. Daarnaast bleek de werkgelegenheidsontwikkeling in het grootbedrijf onder druk te staan van de behoefte tot grotere rationalisatie (het terugdringen van de loonquote in de bruto toegevoegde waarde), terwijl die invloed in het middenbedrijf geringer was. Vanwege het kleinschalige karakter zijn de mogelijkheden tot arbeidsbesparing in het (i.c. industriële) midden- en kleinbedrijf eerder aan grenzen gebonden dan in het grootbedrijf. Het feit dat kleinere ondernemingen door-

9) Ook wanneer men de invloed van prijsstijgingen op de produktiewaarde elimineert, blijft het effect van veranderingen in de rationalisatiegraad op de werkgelegenheidsontwikkeling naar verhouding van geringe betekenis. Dit geldt zowel voor het midden- als voor het grootbedrijf.

10) Webbink, op. cit., hoofdstuk 6.

gaans meer gericht zijn op uitbreidingsinvesteringen en grote meer op vervangingsinvesteringen hangt hiermee waarschijnlijk samen. Een en ander betekent dat in het grootbedrijf de werkgelegenheid meer is teruggelopen dan in het middenbedrijf in de beschouwde periode. In het middenbedrijf is daarentegen veel-er gestreefd naar vergroting van de afzetmogelijkheden. Een andere belangrijke conclusie in dit verband is dat de werkgelegenheidsontwikkeling in het algemeen een positieve samenhang vertoont met de ontwikkeling van de omzet, zowel in het grootbedrijf als in het middenbedrijf.

Ten derde blijkt uit de analyse dat vermindering van de loonvoet haar uitwerking niet mist op het werkgelegenheidsverloop. Een gematigde ontwikkeling van de lonen kan, met name in het middenbedrijf, een gunstig effect hebben op de werkgelegenheid. Het gemiddelde effect van de ontwikkeling van de loonvoet op de werkgelegenheid bleek immers in het middenbedrijf veel sterker te zijn dan in het grootbedrijf.

Beleidsimplicaties

Welke mogelijke aangrijpingspunten bieden vorenstaande conclusies voor het te voeren industrie- en werkgelegenheidsbeleid? In het navolgende wordt op deze vraag ingegaan, waarbij de drie conclusies worden uitgewerkt voor evenzovele aandachtsgebieden.

Industriepolitiek

Op grond van de eerste conclusie kan men vraagtekens zetten bij een sectorspecifiek industriebeleid. Aan het voeren van sector(structuur)beleid ligt de veronderstelling ten grondslag dat de bedrijfsproblematiek c.q. mogelijke nieuwe kansen voor bedrijven in belangrijke mate sectoraal bepaald zijn. Uit onze studie blijkt dat deze conclusie maar ten dele opgaat. Er zijn aanwijzingen dat niet elke onderneming in even sterke mate de „invloed” van de bedrijfsgroep ondergaat. Immers, ook in zwakke sectoren komen zeer succesvolle en gezonde ondernemingen voor en ontstaan nieuwe, in sommige gevallen innovatieve, kleinschalige activiteiten. Om deze reden en vanuit een aantal andere gezichtspunten (zoals de dynamiek van de economie, de complexe intersectorale en internationale verbindingen, het gebrek aan noodzakelijke sectorinformatie, sturingsproblemen en dergelijk) 11) betwijfelen wij de wenselijkheid en de mogelijkheid van een interveniërend en sectorgeoriënteerd industriebeleid. Het mag dan ook geen verbazing wekken dat de in het verleden gevoerde industriepolitiek, waarin de sectorale invalshoek telkens een sterk accent heeft gehad, weinig succesvol is geweest 12). Gelet op de onderzoeksuitkomsten moet eveneens een Wagneriaanse aanpak, waarbij het industriebeleid uitsluitend is gericht op specifieke aandachtsgebieden en groeisectoren, worden vermeden. Ten eerste verdwijnt een belangrijk deel van het midden- en kleinbedrijf buiten het gezichtsveld, aangezien naar verhouding veel van deze ondernemingen voorkomen in verzadigde en teruggaande sectoren. Ten tweede worden bij deze aanpak de innovatie-impuls die wel degelijk in deze sectoren aanwezig zijn over het hoofd gezien.

Wij zouden dan ook willen pleiten voor een aanpak waarbij de innovatiepotentieel van het midden- en kleinbedrijf beter wordt benut. Daarvoor is nodig een voorwaardenschepend en niet-sectorspecifiek functioneel industriebeleid, met bijzondere aandacht voor kleine en middelgrote ondernemingen. Van een dergelijk beleid is ook anderszins meer rendement te verwachten dan van een op grote ondernemingen georiënteerd beleid: naast een gunstiger werkgelegenheidseffect is ook te verwachten dat het beleid via kleinere ondernemingen effectiever kan worden gevoerd, terwijl wegleffecten van de verleende steun naar het buitenland beperkt blijven 13). Een verschuiving in het industriebeleid van een specifiek, vooral op grote industriële bedrijven gericht, beleid naar een meer generiek beleid met een sterker accent op het midden- en kleinbedrijf valt reeds waar te nemen. In een dergelijk functioneel, meer schaalgericht, industriebeleid zullen naast financiële steuninstrumenten vooral ook maatregelen een plaats moeten krijgen ter versterking van de (regionale) infrastructuur. Behalve reeds bestaande innova-

tiebevorderende maatregelen, zoals de Innovatiestimuleringsregeling (INSTIR), het Technisch Ontwikkelingskrediet en de Subsidieregeling Managementondersteuning (SMO) zijn aandachtsvelden in zo'n beleid onder andere:

- kennisoverdracht (samenwerking grootbedrijf en midden- en kleinbedrijf, transfer van de know-how bij universiteiten en hogescholen);
- onderzoek en ontwikkeling (bevordering van technisch gevanceerd onderzoek in kleinere bedrijven en een toepassing van nieuwe materialen, procédés en produktietechnieken);
- management (management- en bijscholingscursussen, een doorzichtig regionaal gespreid voorlichtingsapparaat);
- automatisering (ontwikkeling van op branches toegesneden apparatuur en standaardprogramma's, demonstratieprojecten, technologische adviescentra, aandacht voor informatica in het ondernemersonderwijs);
- financiering (bevordering risicodragende deelneming in kleine en middelgrote ondernemingen, belastingvrije kapitaalvorming ten behoeve van een te vestigen onderneming);
- overheidsaanschaffingen en -investeringen (betere benutting van de mogelijkheden van kleinere bedrijven in eigen land, stimulering van kleinschalige investeringsprojecten);
- betere opleidingsmogelijkheden (beroepsopleidingen ten behoeve van kleinschalige productieprocessen; goede aansluiting tussen opleiding en praktijk);
- regelgeving (stroomlijning en standaardisering van procedures en administratieve verplichtingen, regionale coördinatiepunten - bij voorbeeld bij de Kamers van Koophandel - in de vorm van onder andere één contactpersoon tussen de ondernemer en de verschillende overheidsinstanties).

Nieuwe produktmarktcombinaties

De tweede onderzoeksuitkomst onderstreept het belang van het ontwikkelen van nieuwe producten en van het aanboren van nieuwe markten voor de kleinschalige industriële bedrijvigheid. Dit met name met het oog op de werkgelegenheid. De sturingsmogelijkheden in kleinere ondernemingen zijn relatief beperkt, waardoor produktiviteitsverbetering vooral wordt nagestreefd door middel van vergroting van de afzet.

Nieuwe produktmarktcombinaties voor kleine en middelgrote ondernemingen doen zich onder andere voor in de export (meet- en regelinstrumenten, apparatenbouw, elektronica, biotechnologie en dergelijke). Tevens is sprake van een sterkere samenwerking („joint-ventures”) met buitenlandse - met name Amerikaanse - „high-tech” bedrijven. Via promotionele activiteiten, bevordering van samenwerkingsverbanden, „management-pools” en dergelijke kunnen extra stimulansen worden gegeven aan de exportmogelijkheden van de kleine en middelgrote industrie. Overigens zij nogmaals benadrukt dat ook in zwakke sectoren (zoals de kleding-, textiel- en meubelindustrie) op gespecialiseerde marktsegmenten nieuwe (export)kansen aanwezig zijn voor kleinere ondernemingen.

Een andere potentiële groeiemarkt voor het midden- en kleinbedrijf is de toelevering en uitbesteding, bij voorbeeld in sectoren als de kunststofverwerking, de metaalproduktenindustrie en de fijnmechanica. Uit recent onderzoek komt naar voren dat grote bedrijven steeds meer gebruik maken van gespecialiseerde toelevering en uitbesteding door binnenlandse kleinere bedrij-

11) Zie onder andere: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Sectorstructuurbeleid: Mogelijkheden en beperkingen*, Preadviezen bij het rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie, 's-Gravenhage 1980; Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf, *Notitie sectorbeleid en midden- en kleinbedrijf*, opgenomen in: Korte adviezen en notities VI, 's-Gravenhage, 1980, no. 4.

12) Prof. dr. H.W. de Jong, Industriepolitiek: een lege doos, *Economisch Statistische Berichten*, 27 februari 1985.

13) Hans Schenk, Industriepolitiek: een „common sense”-benadering, *Maandschrift Economie*, jg. 49, 1985, blz. 195-213.

ven 14). Ook de (centrale en gemeentelijke) overheid zou bij haar aanschaffingsbeleid meer de mogelijkheden moeten benutten die kleine en middelgrote ondernemingen in eigen land bieden. Een tendens in de richting van een grotere betrokkenheid van het midden- en kleinbedrijf bij de leveranties aan de overheid valt reeds te bespeuren 15). In algemene zin is het van belang dat de toeleverings- en uitbestedingsmarkt doorzichtiger wordt gemaakt (bij voorbeeld door middel van sectorgewijze informatiecentra) en dat wordt gestreefd naar een duidelijkere presentatie (door onder andere brancheorganisaties) van de marktmogelijkheden van het kleinere industriële bedrijf en naar verbetering, waar nodig, van de sterke punten van dit type bedrijf (flexibiliteit, creativiteit, service en levertijd).

Prijs van arbeid

De derde conclusie wijst op de betekenis van een gematigde loonontwikkeling voor de werkgelegenheid, met name voor het industriële midden- en kleinbedrijf. Deze conclusie sluit aan op verschillende andere studies, die aangeven dat als gevolg van de stijging van de prijs van arbeid (waaronder de sterk gestegen sociale lasten) tal van arbeidsintensieve industrieën, alsmede vele dienstverlenende activiteiten uit de (officiële) markt zijn geprijsd 16). Hierbij zij bedacht dat in industriële sectoren de loonkostenfactor van grotere betekenis is dan dikwijls wordt verondersteld. Wordt uitgegaan van de zogenoemde gecumuleerde loonkosten (de loonkosten in de totale bedrijfsketen die nodig zijn om in een sector één eenheid finaal produkt voort te brengen), dan blijkt dat tal van industrietakken een loonkostenquote hebben die maar weinig afwijkt van die in dienstverlenende sectoren 17). Bij de invulling van een beleid ter verlaging van de kosten van arbeid kan men in concreto denken aan maatregelen als een vermindering van de werkgeverspremies voor sociale verzekeringen en een specifieke arbeidsplaatsenaftrek voor kleinere bedrijven. In dit kader kan men ook denken aan een verlaging van het BTW-tarief van 19% naar 5% in arbeidsintensieve sectoren 18). De ruimte voor deze lastenverlichtende maatregelen kan ten dele gevonden worden in de niet onaanzienlijke inverdieneffecten die daaruit voort kunnen vloeien. Een andere, tot dusver onbenutte, financieringsbron is het aanbrengen van een zekere verschuiving in de subsidiestromen ten gunste van de factor arbeid. Het overgrote deel van de huidige subsidies en andere overheidsfaciliteiten voor bedrijven (van in totaal ruim 13 miljard gulden) komt ten goede aan de factor kapitaal.

Door het relatief goedkoper maken van arbeid kan niet alleen een hernieuwde vraag ontstaan naar arbeidsintensieve producten en diensten, maar kan ook meer in het algemeen de trend van afbrokkelende werkgelegenheid in de industrie worden doorbroken 19). De groei die zich dit jaar voor het eerst sinds 1970 weer voordoet in industriële werkgelegenheid getuigt hiervan. Deze groei hangt naar onze mening namelijk in sterke mate samen met het gedurende de laatste jaren gevoerde beleid van loonkostenmatiging. Een recente empirische studie bevestigt de stelling dat door de geringe reële arbeidskostenstijging in de afgelopen jaren de substitutie van arbeid door kapitaal minder is geworden 20).

Versterking van de – met name kleinschalige – industriële werkgelegenheid kan belangrijke stimulansen inhouden voor de binnenlandse bestedingen. Deze zijn juist ook van groot belang voor het (industriële) midden- en kleinbedrijf. Dit bestedingseffect moet niet worden onderschat. Een toeneming van de werkgelegenheid met 30.000 personen (circa 0,75%) blijkt op de particuliere consumptie hetzelfde effect te hebben als een stijging van de loonsom met één procentpunt 21). Wellicht is het door middel van werkgelegenheidsgroei stimuleren van de binnenlandse bestedingen een betere weg dan vraagstimulering via verhoging van de lonen (uitstoot arbeid, groei informele sector) of verlaging van de loon- en inkomstenbelasting (wegleffecten, hoger financieringstekort).

Slot

In het algemeen zal toekomstige industriële werkgelegenheids-groei vermoedelijk vooral moeten worden gezocht in de kleine industriële bedrijvigheid. De kapitaalintensieve grootschalige sectoren zullen meer langs indirecte weg, dat wil zeggen door hun bijdrage aan de economische groei, nieuwe impulsen kunnen geven aan de werkgelegenheid. Een sterker accent in het beleid op stimulering van de innovatiemogelijkheden in het kleinschalige industriële bedrijfsleven (als werkgelegenheidsverschaffer) zal ertoe leiden dat de concurrentiekracht van deze groep bedrijven verbetert en nieuwe produktmarktcombinaties tot de mogelijkheden gaan behoren. Economische groei, produktiviteitsstijging en toenemende werkgelegenheid kunnen dan samengaan („jobfull growth”) 22).

**Ingrid Webbink
Johan van der Tuin**

14) Nederlandsche Middenstandsbank, *De relatie tussen grote en kleine bedrijven in de industrie*, Amsterdam, maart 1985; zie ook: Koninklijk Nederlands Ondernemersverbond, notitie *Toelevering en Uitbesteding van werk*, Rijswijk, oktober 1983.

15) *Jaarverslag 1984*, Rijksinkoopbureau, Zwolle, 1985.

16) Zie voor een overzicht: Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf, *Voorjaarsnota 1985*, 's-Gravenhage 1985, no. 5, paragraaf 3.

17) Drs. W.G.A. Geel, Gecumuleerde loonkosten, een betere maatstaf voor de arbeidsintensiteit van bedrijfsklassen, *Economisch Statistische Berichten*, 15 augustus 1984.

18) Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf, *Advies Informele Arbeid*, 's-Gravenhage, 1985, no. 3, hoofdstuk 3; *Voorjaarsnota 1985*, paragraaf 5.

19) Johan van der Tuin, Arbeid moet goedkoper worden, *Intermediair*, 11 januari 1985.

20) Drs. H.S. Tjan, Rendement, interestvoet, bezettingsgraad en investeringen, *Economisch Statistische Berichten*, 5 juni 1985.

21) Nederlandsche Middenstandsbank, op. cit., blz. 13.

22) Vgl.: drs. P.J. van den Noord, *De groei van de arbeidsproductiviteit in Nederland (een analyse en prognose per bedrijfstak 1963-1990)*, Stichting voor Economisch Onderzoek der Universiteit van Amsterdam, december 1984.